

KÖL TİĞİN KÜLLİYESİ KALINTILARI VE TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDEKİ YERİ

İlhami DURMUŞ

Giriş

Göktürk döneminden Moğolistan'da en fazla ve itinalı bir şekilde araştırılan külliye Köl Tigin'e ait olanıdır. Bu külliye Orhun vadisinde Koşo Çaydam'da bulunuyor. 1889 yılında N. M. Yadrintsev tarafından keşfedilmiştir. Rus araştırmacının yapı kalıntısı, dikili taşlar ve runik metinlerle karşılaşması, bir yıl sonra oraya H. Heikel yönetiminde bir Fin sefer heyetinin gitmesini gerektirmiştir. Bu seyahatin semeresi Orhun yazıtlarının ilk olarak neşredilmesi olmuştur.¹ "Moğolistan Eskiçağ Atlası"nı neşreden W. Radloff 1892 yılında Koşo Çaydam'ı ziyaret etmiş ve orada çalışmalarına başlamıştır.²

Keşfedilen anıttan ikisi, dikili taşları ve bunların üstüne kazılan yazıtları sayesinde, bilim âleminde büyük bir ün kazanmıştır. Ancak bu Türk ve Çin dillerinde bilingua (çift dilli) olarak yazılmış metinlerin yardımıyla eski Türk runik yazısının okunması başarılmıştır.³ Bu sayede bulunan ve okunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına, tamamlanmasına, eski Türk tarih ve kültürünün araştırılmasına ve Göktürk döneminin değişik yönleriyle aydınlatılmasına imkân vermiştir. Bunun sonucunda Köl Tigin yazıtı hakkında da bilgi sahibi olabilmemiz mümkün olabilmıştır.

Köl Tigin 685 (tavuk yılı)'te doğmuş⁴ ve koyun yılının on yedinci gününde 47 yaşında ölmüştür.⁵ Buradan 731 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Köl Tigin ömrü boyunca Bilge Kağan'ın ordularına kumanda etmiş, ordunun başkumandanı olarak bir çok seferde nam kazanmıştır. Böyle bir cesur başbuğun kaybı Bilge Kağan'ı derinden üzmüştür. O, üzüntüsünü ise şu sözlerle belirtmektedir: "Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye

¹ E. Nowgorodowa; *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig, 1980, s. 238.

² W. Radloff; *Atlas Drevnostej Mongolii*, Trudi Orhonskoj Akademii, Petersburg, 1892-1899. Türkçe çev. W. Radloff; *Orhun*, (Çev. D. Vasiliev), TİKA, Ankara, 1995

³ W. Thomsen; *Inscriptions de l'Orchon Dechiffrees*, MSFOu, Helsingfors, 1896, Türkçe çev.: W. Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (çev. V. Köken), TDK Yayınları, Ankara, 1993.

⁴ W. Barthold; "Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen", *Die Altürkischen Inschriften, der Mongolei*, Petersburg, 1899, s. 6

⁵ Köl Tigin yazıtı, Kuzey-doğu yüzü.

daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım”.⁶

Bilge Kağan üzerinde ölümü derin izler bırakan kardeşi Köl Tigin’in yoğ merasimi “ koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü” yapılmıştır.⁷ Yuluğ Tigin’in yirmi gün içinde oturup yazdığı bengü taşı dikilmiştir.⁸

Köl Tigin, İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı’nın en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Köl Tigin sayesinde tahta çıkabilen, dağılan ili-ulusu derleyip toplamaya, dış ve iç düşmanlardan Türk ilini korumaya muvaffak olabilen Bilge Kağan bunun karşılığı olarak, kardeşi Köl Tigin hayatta iken, kendisini en yüksek makamlarda tutmuştur. Köl Tigin öldükten sonra da onun adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanının adını unutulmaktan kurtardığı gibi, Türk dili ve tarihi için çok önemli bir belge de bırakmıştır.⁹

Bu önemli şahsiyet için yaptırılmış Köl Tigin külliyesi de 1957-1958 yıllarında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak-Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda Türk kültür tarihi, Türk sanatı tarihi ve Türk arkeolojisi açısından kıymetli bilgilere ulaşılmıştır.¹⁰

KÖL TİĞİN KÜLLİYESİ KALINTILARI

Köl Tigin külliyesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda genel olarak külliyeenin plânı ve ortaya çıkarılan eserler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Külliye dikdörtgen şeklinde olup, duvarın çevrelediği alan 67,25 x 28,25 metre boyutundadır. Bu alan 33,5 santimetre genişliğinde dört köşe, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla çevrilmiştir. Doğu duvarında 2,90 metre genişliğinde bir kapı açılmıştır. Bu giriş kapısının her iki tarafına birer koçu tasvir eden mermerden iki heykel konmuş, bunların başları birbirine bakmaktadır.¹¹

Girişten batıya doğru 8 metre gidildiğinde 2,25 metre uzunluğunda, mermerden başsız bir kaplumbağa bulunmaktadır. Bunun üzerinde bir mil yardımıyla yazıt taşı tespit edilmişti.¹² Koşo Çaydam’da dikilen ilk dikili taş olan Köl Tigin anıtı 3,75 metre yükseklikte, yukarı kısmı 1,22 metre, aşağı kısmı ise 1,32 metre eninde olup, 44-46 santimetre kalınlığındadır. Anıtın doğu, kuzey ve güney yüzleri Göktürk harfleriyle Türkçe yazılmıştır.¹³

⁶ Köl Tigin yazıtı, kuzey, 10-11.

⁷ Köl Tigin yazıtı, kuzey-doğu yüzü.

⁸ Köl Tigin yazıtı, güney-doğu yüzü.

⁹ A.N. Kurat, “Gök Türk Kağanlığı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2, (1952), s. 47.

¹⁰ L. Jisl, “Kül-Tegin Anıtında 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, *Belleten*, XXVII/107, (1963), s. 387-402.

¹¹ L. Jisl; *a.g.m.*; s. 391.

¹² L. Jisl; *a.g.m.*; s. 392.

¹³ O. F. Sertkaya; *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 17.

Girişle tümsek arasındaki alanda, devlet adamlarının tabîî büyüklükteki tasvirleri bulunmuştur. Bunların kutsal yere giden yolun her iki yanında dizilmiş olarak bu alana konmuş oldukları sonucuna varılmaktadır.¹⁴ Bu heykellerin buldukları kutsal mekân ve kaplumbağa arasındaki dinî alay yoludur. Buradaki heykeller hürmetkâr yapıları, çeşitli tiplerde oluşları ve ayrıntıların itinalı yapıyla dikkati çekmektedirler.¹⁵

Kutsal yer, avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan, kenarları hafifçe meyilli 1 metre yüksekliğinde bir kaide ile 13 x 13 metre genişliğinde bir temel üzerinde bulunuyordu. Podyumun üzerinde yapı 10,25 x 10,25 metre boyutunda, kare plânlı olarak yükseliyordu. Yapının cephesi doğuya yönlendirilmişti ve doğan güneşin ışınları ile karşılaşılıyordu. Tamamen bütün yapı doğuya çevrilmişti, yukarıda da belirtildiği üzere, külliye giriş kapısı da doğuda bulunuyordu.¹⁶

Yapının içi renkli freskler (duvar resimleri) ile süslenmişti. Fresklerden parçalar kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Yapının içinde asıl kutsal yeri sınırlayan 4,40 x 4,40 metre boyutlu ikinci bir duvarın temelleri bulunmuştur. Böylece bu duvarla dış duvar arasında 1,82 metre genişliğinde, çepeçevre dolanan bir yol bulunuyordu. Yapıya doğudan girdikten sonra iç alanda da gidiş mümkün olabilmekteydi. İç alanın üstündeki satıhta, oturmuş durumda iki tasvirin alt kısımları torso (heykel parçası) olarak bulunmuştur. Bunların dışında ortaya çıkartılmış olan buluntularla heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğu belirlenebilmiştir.¹⁷ Köl Tigin'in ölümü üzerine taziyede bulunmak, ölü için kurban sunmak, aynı zamanda taştan bir dikili taş dikmek üzere gönderilen Çinlilerin Köl Tigin'in taştan tasvirini yaptıklarının belirtilmesi de ortaya çıkarılmış heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğunu göstermektedir.¹⁸

Bizzat külliye duvarlarının dış tarafında külliye ile ilgili müstemilât balballardır. Onlar sütun şeklinde yapılmış taşlardır. Balballar da heykellerde olduğu gibi belirli bir sırayla dizilmişlerdir. Külliye'nin doğu dış tarafında batıdan doğuya doğru sıralanmışlardır. Bu balballar kilometrelerce uzunlukta sıra oluşturabilmişlerdir. Böyle her bir taşın öldürülmüş bir düşmanı canlandığı bilinmektedir.¹⁹

Köl Tigin'in balbal sırası üç kilometre uzanıyor ve 169 balbal ortaya çıkıyor. Köl Tigin zamanında çok önem taşımalarına rağmen, şimdi taşların bir kısmı devrilmiş ve toprağa gömülmüştür. Köl Tigin'in böyle çok sayıda düşmanı öldürdüğü anlaşılıyor.²⁰ Onun yaptıklarından övgüyle söz eden dikili taşında kahramanlığı "Hücum ettiğini, Türk beyleri hep bilirsiniz"²¹ sözleriyle vurgulanıyor.

¹⁴ L. Jisl; *a.g.m.*; s. 392.

¹⁵ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 241

¹⁶ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 238-239

¹⁷ L. Jisl; *a.g.m.*; s. 393-395

¹⁸ L. Jisl; *a.g.m.*; s. 395

¹⁹ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 242.

²⁰ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 242.

²¹ Köl Tigin yazıtı, doğu, str. 34.

Uzun yıllar Koşo Çaydam'daki külliyelerin kim tarafından kurulduğu ve bunun yanında Türk ustaların oynadıkları rol tartışıldı. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, genellikle Çinli sanatkarların Orhun'a gönderildikleri bilinmektedir. İmparatorun bunun için bir dikili taşı kazıttığı, bir yapıyı kurdurduğu, onun dört duvarını ölenin savaş sahneleriyle süslettiği ve bunun için dört tanınmış ressam gönderdiği belirtilmektedir.²² Köl Tigin yazıtında Bilge Kağan şöyle söylemektedir: "Çin kağanlığından resimci getirttim; resimlettim. Ona bambaşka anıt yaptırtdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum."²³ Bu ifadeler yukarıdaki bilgilere uymaktadır.

Bilge Kağan'ın dikili taşında olduğu gibi Köl Tigin'e ait olanda da Yolug Tigin'in adı geçmektedir. Bununla Köl Tigin kutsal yapısının sanat yönünden tasarımı aynı zamanda onun payı vardı. Yazıttan anlaşıldığı üzere, bütün külliyeinin yapımında çalışanları o yönetmiştir. İsimleri bilinmeyen, çok sayıda yardımcı elemana ihtiyaç duyulmuştur.²⁴ Özellikle fresklerin yapımında Köl Tigin'in kahramanlıklarını bilenlerin olması zorunluluğu bulunduğundan, Çinli ressamlar kendilerine yardımcı olacak ve yönlendirecek kişi ya da kişilerle bağlantılı çalışmışlardır.

Külliyeinde ilk dikkati çeken husus yazıtlarda "bark", araştırmacılarca "tapınak" ya da "türbe" olarak belirtilen, ancak içinde kült heykeli ve defin izine rastlanılmayan kutsal yapının cephesinin doğuya yönlendirilmiş olmasıdır. Kapısı doğuya açılmakta, külliyeinin girişi de doğudadır. Bu durum yapının planının Türk anlayışına göre yapıldığını gösteriyor. Çünkü Türkler'de doğu en önemli yöndü. Güneşin doğduğu tarafın Türklerce kutsal yön sayıldığına dair deliller çoktur. Hükümdar otağının doğuya açılması, hakanların tahtta doğuya dönük oturmaları bunun en belirgin örneğidir. Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Göktürkler'de veliaht gösterilenin idaresine verilen veya hakanın oturduğu taraf olan doğu yönü, batıya nazaran üstün kabul edilir ve yüksek hâkimiyeti temsil ederdi.²⁵ Asya Hun devletinde mühim kimselerin tayin edildiği sağda ve soldaki 4 büyük makama Hunlar "Dört Köşe"adını vermişlerdi.²⁶ Göktürk dönemi mezarlarının üzerine, yanına veya daha uzağına taşlar dikilmiştir. Bu taşlarda yön göstermekte idi. Gösterilen yönlerin çoğunluğunun doğu olması da yukarıdaki düşüncüyü desteklemektedir.²⁷

Köl Tigin külliyesinin enteresan buluntuları mermer heykellerdir. Korunmuş parçalara göre, Köl Tigin ve eşi tasvir edilmiştir. Köl Tigin'in çehresi yüksek bir başlık altında güçlü bir şahsiyetin ferdî özelliklerini gösteriyor. Dudaklar sağlam bir şekilde bir araya gelmiş, çene ise enerjiktir. Açık bir şekilde bir erkeğin portresinden

²² E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 243.

²³ Köl Tigin yazıtı, güney, str. 12.

²⁴ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 243.

²⁵ İ. Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1989, s. 240

²⁶ J. J. M. De Groot; *Die Hunnen vor Christlichen Zeit*, Berlin, 1921, s. 56.

²⁷ B. Ögel; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1984, s. 134.

kırk yaşında olduğu çıkarılabiliyor. Yüzünden irade ve azimlilik görüntüsü anlaşılabilir.²⁸

Köl Tigin'in mermer görüntüsü heykeltçilik açısından tamamen Türk geleneğini yansıtıyor. İleri gelenler, makam sahipleri, genelde başlıkların daha uzun ve gösterişli olmasından tanıyorlardı.²⁹ Bu gösterişli başlıklar bozkır kültür çevresinde o kadar yaygındı ki, Altaylar'dan Macar ovasına kadar yayılmış Saka topluluklarında en eski örneklerine rastlanılmaktaydı.³⁰ Hatta Persler onların bir koluna "ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalar" anlamında *Saka tigrakhauda* adını vermişlerdi.³¹ Bunun en belirgin örneğini altın elbiseli adamın başlığı göstermektedir.

Köl Tigin'in başlığının ön tarafında açık kanatlarıyla tasvir edilmiş kartal dikkat çekmektedir. Kartala Türk kültür çevresinde yaygın olarak rastlanılmaktadır. En eski örnek Altaylar'da M.Ö. 3. binin sonlarına tarihlendirilen Kurot kurganından çıkartılmış kartal pençesidir.³² Yine Altaylar da M. Ö. 6. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başından kalma ahşap üzerine oyulmuş kartal, Başadır kurganından çıkarılmıştır.³³ Bundan başka 7.-8. yüzyıllara ait Tuna Bulgarları kabartmalarında çift başlı kartal tasvirlerine ve 10. yüzyıl başlarına ait Peçenek altın kapları üzerinde kartal motifine rastlanılmıştır.³⁴ Diğer Türk kültür çevrelerine de yayılmış olan çift başlı kartal armasının Türk sanatı açısından en güzel örneği Konya'da Alaeddin Keykubat döneminde yapılan şehir kale duvarlarının eski kapısı üzerinde olanıydı.³⁵

Köl Tigin'in başlığının ön tarafındaki kartalın daha önceki dönemlerdekinden etkilendiği ve sonrakilere de etki ettiği söylenebilir. Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartal Türk kültür çevresinde kendisine önemli bir yer bulmuştur.³⁶

Köl Tigin külliyesinin girişinin iki tarafında bulunan koç heykelleri Türk kültür çevresinde yaygın olarak görülmektedir. Yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkırların iklim şartları icabı, Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besleyiciliği oluşturuyordu. Türk sosyal ve kültürel hayatında en önemli yeri at almaktaydı.³⁷ İkinci sırada ise, koyun bulunuyordu.

²⁸ E. Nowgorodowa; *a.g.e.*; s. 239.

²⁹ İ. Kafesoğlu; *a.g.e.*; s. 239.

³⁰ İ. Durmuş; *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, s. 27.

³¹ A. Herrmann; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung*, I, (1993), s. 158.

³² B. Ögel; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s. 17.

³³ S. J. Rudenko; "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Northern Nomads", *Artibus Asiae*, XXI, (1958), s. 103.

³⁴ B. Ögel; *a.g.e.*, s. 38, 262, 278, 280.

³⁵ İ. Durmuş; "Türklerin Kullandığı Armalar", *Milli Folklor*, 3/21, (1994), s. 40

³⁶ İ. Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s. 21.

³⁷ İ. Durmuş; "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *G.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2, (1997), s. 14.

Bozkırlarda Andronovo kültürü yayılma sahası içerisinde taştan koç figürleri bulunmuştur.³⁸ Tunç devrine ait olduğu ileri sürülen koç başlı sapları olan tunç bıçaklar da önemli bir yer tutmakta olup, çok sayıda örneğine Moğolistan'da rastlanılmıştır.³⁹ Taştan koç heykelleri Kafkaslar ve Anadolu'da da yaygın olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Köl Tigin külliyesinin girişinin iki tarafında bulunan koçlar kendisinden önceki örneklerden etkilendiği gibi, sonrakilere de etki etmiş olmalıdır.

Anıtlardaki yazıların bir gelişim evresi geçirdiği ve runik yazıların prototiplerinin bozkır coğrafyasında ortaya çıkmış olduğu da anlaşılabilir. Ortaya çıkartılan yazılı belgeler bu yazının kökünün M. Ö. 5.-4. yüzyıllara kadar gittiğini göstermektedir. Kazakistan'da Alma-Ata yakınlarında Esik kurganından çıkartılmış gümüş çanak üzerindeki yazı en eski örneği göstermektedir.⁴¹ Burada ortaya çıkartılan harflerin Orhun'dakilerin ilkel şekilleri olduğu kabul edilmektedir.⁴² Kazakistan'ın Cambul bölgesinde Kurday dağlarında bir kaya üzerine çizilmiş olan hayvan figürünün üzerinde runik yazı belirlenmiş olup, M. Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁴³

Runik yazının mevcut örneklerinin milattan önceki yıllara ve hatta Esik kurganından çıkartılan örneklerle aşağı yukarı M. Ö. 5. yüzyıla kadar gitmesi, epeyce eski olduğunu ve Göktürk dönemine kadar bir gelişim evresi geçirdiğini göstermektedir. Bu yazının Sakalar'dan başlayarak, Hunlar'da da kullanılmak suretiyle Göktürkler'e kadar ulaştığı anlaşılabilir.⁴⁴

SONUÇ

Köl Tigin külliyesi kalıntılarının türleri bakımından çeşitliliği diğer kültür coğrafyalarından çıkartılan buluntularla karşılaştırma yapmaya imkân veriyor. Kalıntılar içerisinde üç ana kaynağın bulunması Köl Tigin külliyesinin önemini daha da artırıyor.

Kaynaklardan birincisi yazılı belgelerdir. Bu belgelerin okunması ve değerlendirilmeleri mümkün olabilmiştir. Köl Tigin stelindeki yazılar da çeşitli yönleriyle değerlendirilmiş ve Çin kaynaklarındaki bilgilerle de karşılaştırılmak suretiyle bilgilerdeki eksiklik ve muğlaklıklar giderilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklardan ikincisini maddî kültür unsurları olan arkeolojik materyal oluşturmaktadır. Köl Tigin külliyesi kazıları bilgilerimizi daha da artırmış durumdadır.

³⁸ A. M. Tallgren; "Some North-Eurasian Sculptures", *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, XII, (1938), s. 124-126.

³⁹ A. M. Tallgren; *a.g.m.*; s. 128.

⁴⁰ B. Karamağaralı; *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1972, s. 29.

⁴¹ K. A. Akişev; *Kurgan Issık*, Moskova, 1978, s. 59.

⁴² O. Süleymanov; "Ceti Sudın Köne Cazbaları", *Kazak Edebiyatı*, 25 Eylül 1970, s. 1

⁴³ N. Diyarbekirli; "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, Lev. XIII, res. 14.

⁴⁴ İ. Durmuş; "Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*, I/1, (1997), s. 96.

Arkeolojik buluntu ve kalıntılar diğer Türk kültür çevrelerinde bulunanlarla karşılaştırma yapmaya ve değerlendirmeye imkân vermektedir. Bu sayede Türk arkeolojisi, Türk kültür tarihi ve Türk sanatı açısından kıymetli bilgilere ulaşmayı mümkün kılabilir.

Kaynaklardan üçüncüsü ise, antropolojik kaynaklardır. Köl Tigin külliyesi ve çevresinde ortaya çıkarılacak iskeletler Göktürk dönemi Türk antropolojisi hakkında bilgi sahibi olmamızı mümkün kılabilir. Şimdilik mermer heykeller; en azından “Köl Tigin’in başı” Türk tipi hakkında bilgi sahibi olmamıza katkı sağlamaktadır.

Filolojik kaynaklar iyi değerlendirilmiş olup, aynı başarı arkeolojik ve antropolojik materyalin değerlendirilmesinde gösterilememiştir. Köl Tigin külliyesi ve çevresinde yapılacak yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazıların yeni buluntular vereceğini ve Türk dili, tarihi ve sanatı açısından daha fazla bilgiye ulaşabileceğini ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- K. A. AKİŞEV, *Kurgan Issık*, Iskustvo, Moskva, 1978.
- W. BARTHOLD, “Die Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Petersburg, 1899.
- J. J. M. DE GROOT, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Walter de Gruyter, Berlin, 1921.
- N. DİYARBEKİRLİ, “Kazakistan’da bulunan Esik Kurganı”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973.
- İ. DURMUŞ, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
- İ. DURMUŞ, “Türklerin Kullandığı Armalar”, *Milli Folklor*, 3/21, (1994), s. 40-41
- İ. DURMUŞ, “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/1, (1997), s. 87-100.
- İ. DURMUŞ, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *G.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2, (1997), s. 13-19.
- M. ERGİN, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- A. HERRMANN, “Die Saken und der Skythenzug des Dareios”, *Beihefts zur Archiv für Orientforschung*, I, (1993), 157-170.
- L. JİSL, “Kül-Tegin Anıtında 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, *Bellekten*, XXVII/107, (1963), s. 387-402.

- İ. KAFESOĞLU, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- İ. KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.
- B. KARAMAĞARALI, *Ahlat Mezartaşları*, Güven Matbaası, Ankara, 1972.
- A. N. KURAT, "Gök Türk Kağanlığı", *Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, X/1-2, (1952), s.1-56.
- E. NOWGORODOWA, *Alte Kunst der Mongolei*, E. A. Seemann Verlag, Leipzig, 1980.
- H. N. ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- B. ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- W. RADLOFF, *Orhun*, (çev. D. Vasiliev), TİKA, Ankara, 1995.
- S. J. RUDENKO, "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Northern Nomads", *Artibus Asiae*, XXI, (1958), s. 101-122.
- O. F. SERTKAYA, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995.
- O. SÜLEYMANOV, "Ceti Sudın Köne Cazbaları", *Kazak Edebiyatı*, 25 Eylül, 1970.
- A. M. TALLGREN, "Some North-Eurasian Sculptures", *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, XII, (1938), s. 109-135.
- V. THOMSEN, *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, (Çev. V. Köken); TDK Yayınları, Ankara, 1993.